

ks. Jan Dziejic

 <https://orcid.org/0000-0002-7229-8657>
jan.dziejic@upjp2.edu.pl

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
 <https://ror.org/0583g9182>

Przeciwdziałanie marginalizacji osób starszych w pastoralnej posłudze Kościoła

 <https://doi.org/10.15633/ps.28304>

Ks. Jan Dziejic – prof. dr hab., dziekan wydziału i kierownik Katedry Teologii i Psychologii Pastoralnej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Koordynator współpracy naukowej z Wydziałem Teologii Katolickiej Uniwersytetu Ruhry w Bochum. Kierownik Uniwersytetu Trzeciego Wieku przy UPJPII. Członek PosT-Netzwerks der mittel- und osteuropäischen Pastoraltheologinnen und Pastoraltheologen z siedzibą w Wiedniu. Jego badania naukowe koncentrują się wokół psychologii pastoralnej, gerontologii i tanatologii.

Article history • Received: 15 Mar 2024 • Accepted: 6 Apr 2024 • Published: 30 Sep 2024

ISSN 1428-5673 (print) • **ISSN** 2391-6575 (online) • Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Abstract

Counteracting the marginalization of older people in the pastoral service of the Church

This article presents contemporary trends in the marginalization of seniors and searches for ways to counteract these negative phenomena taking place today. In our reflection, we only take into account the pastoral aspect, therefore, based on the teachings of the Church, we will present an assessment of this phenomenon and then present specific proposals for counteracting exclusion due to old age in pastoral activities. The marginalization of seniors results from modern culture that prefers youth, attractiveness and beauty. It is also caused by a family crisis, especially the lack of multi-generational families, which means that older people live alone, are rarely visited, and are placed by their relatives in care institutions. Social exclusion is also influenced by retirement and the loss of former social and material status, as well as loss of health. The Church opposes the marginalization of seniors and calls for respect for older people. She does this by showing the absolute value of the human person in every phase of life without exception. Various forms of pastoral care help counteract the social marginalization of the elderly. Seniors who are still active can join various parish communities, prayer groups, senior clubs, volunteering, or the University of the Third Age. Pastoral care is also provided to seniors in situations of illness and suffering. These include home and hospital visits, sacramental service and spiritual support.

Keywords: marginalization of seniors, Church teaching, accompanying seniors, counteracting exclusion

Abstrakt

Przeciwdziałanie marginalizacji osób starszych w pastoralnej posłudze Kościoła

Artykuł przedstawia współczesne przejawy marginalizacji seniorów oraz poszukuje sposobów przeciwdziałania tym negatywnym zjawiskom, które mają dzisiaj miejsce. W naszej refleksji uwzględnimy tylko aspekt pastoralny, dlatego w oparciu o nauczanie Kościoła przedstawimy ocenę tego zjawiska, a następnie przybliżymy konkretne propozycje przeciwdziałania wykluczeniu przez starość w działalności duszpasterskiej. Marginalizacja seniorów wynika ze współczesnej kultury, która preferuje młodość, atrakcyjność i piękno. Powoduje ją także kryzys rodziny, zwłaszcza brak rodzin wielopokoleniowych, co sprawia, że osoby starsze zamieszkują samotnie, są rzadko odwiedzane i niekiedy umieszczane przez bliskich w instytucjach opiekuńczych. Na wykluczenie społeczne wpływa też przejście na emeryturę i utrata dawnego statusu społecznego i materialnego oraz utrata zdrowia. Marginalizacji seniorów przeciwsta-

wia się Kościół, który wzywa do szacunku wobec osób starszych. Czyni to, ukazując absolutną wartość osoby ludzkiej w każdej bez wyjątku fazie życia. W przeciwdziałaniu marginalizacji społecznej osób w podeszłym wieku pomagają różne formy duszpasterstwa. Seniorzy, którzy pozostają aktywni, mogą się włączyć w różne wspólnoty parafialne, grupy modlitewne, kluby seniora, wolontariat oraz uniwersytet trzeciego wieku. Troską duszpasterską objęci są także seniorzy w sytuacji choroby i cierpienia. Dla nich przewidziane są odwiedziny w domu i szpitalu, posługa sakramentalna oraz wsparcie duchowe.

Słowa kluczowe: marginalizacja seniorów, nauczanie Kościoła, towarzyszenie seniorom, przeciwdziałanie wykluczeniu

Marginalizacja osób starszych rozumiana jest jako stan wyłączenia jednostek lub pewnych grup osób z oficjalnego czy instytucjonalnego porządku społecznego¹. Znajduje ona odzwierciedlenie w postawach, przekonaniach, ocenie sytuacji życiowej, szansach i możliwościach uczestnictwa w życiu społecznym. Nierzadko osobom starszym odmawia się uprawnień, przez co nie mogą realizować swoich praw społecznych, a pełnione przez nich role społeczne ulegają ograniczeniu². Według papieża Franciszka, jesteśmy coraz bardziej przyzwyczajeni do odrzucania ludzi. Chcemy pozbyć się naszego strachu przed słabością i zniedołężnieniem. Daliśmy początek kulturze odrzucenia, którą wręcz się promuje³.

Istotnym elementem w kształtowaniu dojrzałych postaw wobec starości jest utrwalanie przekonania, że starość nie jest stratą, ale szansą dalszego rozwoju⁴. Nie można zgodzić się na wykluczenie tej grupy społecznej, lecz należy odnaleźć sposób na jej konkretne zaangażowanie w życiu wspólnotowym. Ważnym zadaniem jest także zorganizowanie

1 Por. J. Kwaśniewski, *Postrzeganie marginalizacji oraz strategii środków kontroli społecznej*, w: *Kontrola społeczna procesów marginalizacji*, red. J. Kwaśniewski, Interart, Warszawa 1997, s. 197–198.

2 Por. A. Rudnik, *Edukacja w starości – życzenie czy szansa na przeciwdziałanie marginalizacji osób starszych?*, „*Pedagogika Społeczna*” 63 (2017) nr 1, s. 113.

3 Por. Franciszek, *Adhortacja apostołska Evangelii gaudium*, 53.

4 Por. K. Uzar, *Wychowanie w perspektywie starości. Personalistyczne podstawy geragogiki*, Lublin 2011, s. 100–101.

dla osób starszych pomocy, aby w ten sposób respektować godność osobą ludzką, która przysługuje każdemu człowiekowi⁵.

Niniejszy artykuł przedstawiając współczesne przejawy marginalizacji seniorów, poszukuje sposobów przeciwdziałania tym negatywnym zjawiskom mającym dzisiaj miejsce.

W naszej refleksji skoncentrujemy się wyłącznie na aspekcie pastoralnym, opierając się na nauczaniu Kościoła, aby przedstawić ocenę tego zjawiska, a następnie przybliżyć konkretne propozycje przeciwdziałania wykluczeniu przez starość w działalności duszpasterskiej.

1. Współczesne przejawy marginalizacji seniorów

Mimo rozwoju cywilizacyjnego i religijnego tendencje dyskryminujące seniorów mają miejsce do dziś i widoczne są we współczesnej kulturze. Ludzie starsi należą do czasu minionego i tak się ich postrzega. Ich świat i wartości przez nich uznawane dezaktualizują się we współczesnych relacjach, a nie każdy chce lub potrafi dostrzec coś więcej: mądrość, doświadczenie czy wiedzę⁶. Naczelnym hasłem kultury współczesnej jest młodość, która domaga się piękna, sprawności, aktywności i rywalizacji, podczas gdy starość jest często odsuwana na bok⁷.

Marginalizacja osób starszych wynika także z pogłębiającego się kryzysu rodziny. Rodzina staje się często czymś odizolowanym, a nawet rozbitym⁸. Cierpienie u starszych pogłębia się jeszcze bardziej, „gdy nie znajdują oni zrozumienia i wdzięczności u tych, od których mają prawo tego się spodziewać”⁹. Coraz rzadziej spotykane są rodziny

5 Por. J. Dziedzic, *Kościół wobec starości. Perspektywa pastoralnoteologiczna*, „Polonia Sacra” 19 (2015) nr 1, s. 110.

6 Por. U. Lehr, *Oblicza starości*, „Etnografia Polska” 47 (2003) z. 1–2, s. 97.

7 Por. M. Dziura, *Starość w kulturze współczesnej, w: Inkluzja czy ekskluzja? Człowiek stary w społeczeństwie*, red. M. Synowiec-Piłat, B. Kwiatkowska, K. Borysławski, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław 2015, s. 72.

8 Por. Jan Paweł II, *Środki przekazu społecznego i problemy ludzi starszych*. Orędzie na XVI Światowy Dzień Środków Przekazu Społecznego, 1. 10.05.1982, Watykan 1982, w: Jan Paweł II, *O cierpieniu. Wypowiedzi Ojca Świętego do chorych i pracowników służby zdrowia (1982–1984)*, t. 2, red. M. Kloss, Niepokalanów 1988, s. 25.

9 Jan Paweł II, *Skierujmy nasze myśli ku najstarszym. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”*, 31.12.1978, w: *Nauczanie papieskie*, t. 1, red. F. Kniotek, Pallottinum, Poznań-Warszawa 1987, s. 211.

wielopokoleniowe, co sprawia, że interakcje pomiędzy młodym i starszym pokoleniem ulegają ograniczeniu¹⁰.

Najstarsi członkowie rodziny często zamieszkują samotnie, są sporadycznie odwiedzani przez krewnych, a kontakty utrzymywane są tylko przez komunikatory internetowe¹¹. Ludzie starsi, którzy nie mają współmałżonka lub partnera życiowego, częściej niż osoby pozostające w tego typu związkach, doświadczają poczucia osamotnienia¹². Rodzina, która nie rozumie problemów osób w podeszłym wieku, może być skłonna do umieszczania swoich bliskich w instytucjach opiekuńczych. Takie decyzje, podejmowane wbrew woli osób zainteresowanych, wywołują w nich silny stan odosobnienia, którego konsekwencją może być nawet targnięcie się na własne życie¹³.

Bywa tak, że młodzi ludzie dystansują się od starszych, gdyż ich wiedza i umiejętności straciły na znaczeniu, a w wielu domach to rodzic radzi się dziecka na przykład w kwestii obsługi komputera czy nowego modelu telefonu komórkowego. Postęp, dynamicznie zmieniająca się rzeczywistość społeczna, informatyzacja i cyfryzacja wielu dziedzin życia, pozbawiają ludzi starszych pełnienia wiodących ról społecznych¹⁴. Osoby starsze stają się podatne na zranienie ze względu na utratę roli społecznej, negatywne stereotypy związane ze starzeniem się oraz doświadczanie kryzysów związanych ze zdrowiem¹⁵. Często prawa osób starszych, pomimo że powinny być gwarantowane przez państwo, są marginalizowane i zaniedbywane, zaś niski status materialny seniorów

10 Por. A. Kiciak vel Kicińska, Człowiek w podeszłym wieku – bariery i ograniczenia, w: *Wybrane aspekty starości i starzenia się*, red. M. Świdarska, Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk, Łódź–Warszawa 2018, s. 60 (Publicystyka i Prace Studentów, 4).

11 Por. T. Słabiak, Rola aktywności osób starszych w przezwyciężaniu kryzysów starości – wybrane aspekty, „Homo et Societas” 6 (2021), s. 100.

12 Por. P. Czekanowski, Osamotnienie starych mieszkańców Gdańska – kwestie metodyczne oraz zaistniałe różnicowania, w: *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, red. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2016, s. 223.

13 Por. A. Szafranek, Śmierć społeczna osoby starszej i towarzyszące jej okoliczności, w: *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, s. 54.

14 Por. W. Bryniewicz, M. Bulska, Młodzież wobec starości i starzenia, „Hygeia Public Health” 52 (2017) nr 3, s. 206.

15 Por. A. Rudnik, Edukacja w starości – życzenie czy szansa, s. 115.

ogranicza ich aktywność w sferze kultury i sztuki, a także szeroko pojętego życia społecznego.

Wśród wielu zdarzeń krytycznych wpisanych w tę fazę życia, jaką jest starość, najczęściej wymienia się utratę pracy po przejściu na emeryturę, prestiżu zawodowego oraz zdrowia i wcześniejszej sprawności¹⁶. Współczesna postawa kulturowa nie rozumie i nie ceni znaczenia oraz wartości cierpienia. Przeciwnie, uważa je za zło i usiłuje je za wszelką cenę wyeliminować. Wzorcem staje się człowiek zdrowy i wiecznie młody, zaś pozostali są wykluczani z układu wzajemnych relacji¹⁷. Starość, choroba i cierpienie wzbudzają lęk i chęć ucieczki¹⁸.

Mówiąc o problemie marginalizacji, należy też wspomnieć o indywidualnym podejściu do swojej starości, gdyż człowiek starszy może sam się wykluczyć ze społeczeństwa. Aby zapobiec samowykluczeniu, trzeba dbać o aktywność fizyczną i psychiczną oraz o rozwój duchowy¹⁹.

2. Przeciwdziałanie marginalizacji osób starszych w nauczaniu Kościoła

W swoim nauczaniu Kościół wzywa do szacunku wobec osób starszych i przestrzega przed ich marginalizacją²⁰. Czyni to, ukazując absolutną wartość osoby ludzkiej w każdej, bez wyjątku, fazie życia. Człowiek, od poczęcia aż do śmierci, jest darem Boga, stworzonym na Jego obraz i podobieństwo²¹. Każdej osobie w podeszłym wieku, tak jak każdej

16 Por. H. Zielińska-Więczkowska, K. Kędzióra-Kornatowska, T. Kornatowski, *Starość jako wyzwanie*, „Gerontologia Polska” 16 (2008) nr 3, s. 132.

17 Por. A. A. Karwowska, *Człowiek wobec starości: wątki bioetyczne i filozoficzne*, w: *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, s. 319.

18 Por. J. R. Błachnio, A. Błachnio, *Starość jako zadanie dla człowieka – inspiracje w nauczaniu Jana Pawła II*, „Rozprawy Społeczne” 9 (2015) nr 4, s. 59.

19 Por. J. Dziedzic, *Kościół wobec zagrożeń związanych z wykluczeniem przez starość*, „Polonia Sacra” 22 (2018) nr 4, s. 122.

20 Por. *Gaudium et spes*, 48; *Katechizm Kościoła katolickiego*, 2218.

21 Por. Jan Paweł II, *Ludzie starsi w życiu społeczeństwa. List papieski do uczestników II Światowego Zgromadzenia poświęconego problemom starzenia się ludności*, Watykan, 03.04.2002, s. 1, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/ludzie_starsi_03042002 (20.11.2023).

jednostce, przysługuje godne traktowanie. Cierpienie, starość, bliskość śmierci nie pomniejszają godności osoby ludzkiej²².

Broniąc godności każdego człowieka, Kościół przestrzega przed wykluczeniem seniorów ze wspólnoty. Jan Paweł II mówił zdecydowanie:

Jeżeli społeczeństwo, kierując się jedynie kryterium konsumizmu i wydajności, dzieli ludzi na aktywnych i nieaktywnych, i uważa tych drugich za obywateli drugiej kategorii, pozostawiając ich własnej samotności nie może nazywać się naprawdę cywilizowanym. Jeżeli rodzina nie lubi w domu osób własnej krwi, pierwszego i trzeciego wieku, dzieci i starców, oraz jednych i drugich zaniedbuje, na pewno nie zasługuje na tytuł wspólnoty miłości²³.

Dziadkowie – zauważa Benedykt XVI – nigdy z żadnego powodu nie powinni być wyłączani z rodziny: „Są skarbem, którego nie możemy odebrać nowym pokoleniom, zwłaszcza ich świadectwa wiary”²⁴.

Wychodząc naprzeciw potrzebom coraz liczniejszej grupy seniorów, Kościół postrzega osoby starsze jako „bogactwo, ponieważ zapewniają stabilność, ciągłość oraz stanowią pamięć rodzin i społeczeństwa”²⁵. Papież Franciszek podkreśla, że „Kościół patrzy na osoby w podeszłym wieku z miłością, wdzięcznością i wielkim poważaniem. Osoby w podeszłym wieku są istotną częścią wspólnoty chrześcijańskiej i społeczeństwa”²⁶, dlatego „wrażliwość na osoby starsze jest istotną cechą cywilizacji”²⁷.

22 Por. A. Molesztak, Wybrane poglądy Jana Pawła II o seniorach, „Rozprawy Społeczne” 9 (2015) nr 4, s. 52.

23 Jan Paweł II, Poparcie roli osób starszych w rodzinie i społeczeństwie. Przemówienie do członków Krajowej Federacji Handlu i Turystyki, Watykan, 4, 29.04.1982, w: *Nauczanie papieskie*, t. 5/1, Pallottinum, Poznań 1993, s. 614.

24 Benedykt XVI, Dziadkowie są cennym skarbem każdej rodziny. Przemówienie do uczestników XVIII Zgromadzenia Plenarnego Papieskiej Rady ds. Rodziny, 05.04.2008, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/dziadkowie_05042008.html (28.10.2023).

25 XIV Zwyczajne Zgromadzenie Ogólne Synodu Biskupów, Relacja końcowa synodu biskupów dla Ojca Świętego Franciszka *Relatio finalis*, 17, 24.10.2015.

26 Franciszek, Korzenie i pamięć społeczeństwa. Przemówienie podczas audiencji dla członków włoskich organizacji seniorów, 15.10.2016.

27 Por. Franciszek, *Ludzie starsi to my*. Audiencja generalna, 04.03.2015.

Spółeczeństwo okazuje się sprawiedliwe w takiej mierze, w jakiej zapewnia potrzebną opiekę wszystkim swoim członkom. Franciszek wielokrotnie ostrzega, że „naród, który nie opiekuje się dziadkami i nie szanuje ich, nie ma przyszłości, bo nie ma pamięci, stracił ją”. Ubolewa też, że tyłu seniorów jest „porzucanych” w domach dla starców²⁸. Zaniebdywanie i opuszczanie ludzi starszych Franciszek określa jako „ukrytą eutanazję”²⁹. Stwierdza również, że „tam, gdzie nie ma szacunku dla osób starszych, tam nie ma przyszłości dla ludzi młodych”³⁰.

Marginalność może być skutkiem dyskryminacji, ale dyskryminacja może także być wynikiem marginalności. W odniesieniu do tych procesów możemy mówić o przemienności przyczyn i skutków. Wydaje się też w pełni uzasadniona teza, że marginalizacja jako proces i marginalność jako stan, czyli niekorzystne położenie społeczne, mogą być traktowane jako przejawy dyskryminacji³¹. Jako chrześcijanie „jesteśmy powołani do troski o najbardziej kruchych mieszkańców ziemi” (*Evangelii gaudium*, 209). Należą do nich obok dzieci, ludzie w podeszłym wieku³².

Osoby starsze nie powinny też same skazywać się na margines. Przekonanie, że życie nie ma już dla nich godnych celów jest fałszywe, dlatego seniorzy powinni „podtrzymać zainteresowanie rzeczami użytecznymi dla siebie i innych, kształcić umysł, doceniać przyjaźń z innymi i widzieć swoje miejsce w wielkiej rodzinie Bożej, jaką jest Kościół, w którym każdy człowiek ma jednakową wartość i godność”³³.

28 Franciszek, *Ludzie starsi, dziadkowie to skarbi!*, Domu świętej Marty, 21.11.2013, <https://deon.pl/kosciol/serwis-papieski/papiez-ludzie-starsi-dziadkowie-to-skarb,248286> (15.12.2023).

29 Franciszek, *Spotkanie z dziadkami i osobami starszymi*, 28.09.2014. Papież Franciszek potępił zaniebdywanie ludzi starszych, <http://www.opieka.senior.pl/84,0,Papiez-Franciszek-potepil-zaniebdywanie-ludzi-starszych,19970.html> (15.12.2023).

30 Franciszek, *O wdzięczności wobec osób starszych*, 04.03.2015, <https://deon.pl/kosciol/serwis-papieski/papiez-o-wdzieczności-wobec-osob-starszych,30918> (12.12.2023).

31 Por. A. Chabior, J. K. Wawrzyniak, *Marginalizacja i dyskryminacja osób w okresie późnej dorosłości*, w: A. Fabiś, J. K. Wawrzyniak, A. Chabior, *Ludzka starość. Wybrane zagadnienia gerontologii społecznej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2015, s. 244–245.

32 Por. W. Przygoda, *Wyzwania duszpasterskie wobec osób w podeszłym wieku*, w: *Starość. Problem czy szansa? Refleksja pastoralnoteologiczna*, red. J. Dziedzic, Kraków 2015, s. 113.

33 Jan Paweł II, *Spotkanie z osobami Trzeciego Wieku w Walencji*, 08.11.1982; Jan Paweł II, *O cierpieniu. Wypowiedzi Ojca Świętego do chorych i pracowników służby zdrowia (1982–1984)*, t. 2, red. M. Kloss, s. 65.

Na starość należy popatrzeć jak na ukoronowanie całego życia³⁴. Odpowiednio urządzona starość może być twórczym czasem, owocnym podsumowaniem osiągnięć i bezpiecznym etapem życia³⁵.

3. Przeciwdziałanie marginalizacji seniorów w duszpasterskiej posłudze Kościoła

Kościół zawsze, zarówno w ciągu dziejów, jak i obecnie, odznaczał się wrażliwością na potrzeby ludzi starszych. Troska Kościoła w tym względzie znalazła swój wyraz również w dokumentach wydawanych przez Stolicę Apostolską oraz różnego rodzaju konferencjach międzynarodowych i lokalnych³⁶.

Podstawą wsparcia osób starszych w Kościele jest odpowiednia formacja wierzących mająca na celu ukształtowanie chrześcijańskiego podejścia do starości, czyli odkrywania duchowej głębi tego okresu³⁷. W przeciwdziałaniu marginalizacji społecznej wśród aktywnych seniorów szczególne znaczenie ma duszpasterstwo i jego różne formy, do których możemy zaliczyć: troskę duszpasterską, spotkania w klubach seniora oraz edukację prowadzoną w ramach uniwersytetów trzeciego wieku.

Nie sposób zanegować faktu, że jakkolwiek Kościół posłany jest do ludzi na każdym etapie ich rozwoju, to jednak przede wszystkim osoby starsze są tymi, które biorą czynny udział w życiu parafialnym. W związku z tym, zgodnie z naturą rzeczy, Kościół powinien zapewnić im szczególną opiekę duszpasterską³⁸.

3.1. Towarzystwo seniorom aktywnym

Duszpasterstwem seniorów nazywamy zorganizowaną działalność Kościoła zmierzającą do uświęcenia i zbawienia osób w podeszłym wieku

34 Por. Jan Paweł II, O szacunek dla ludzi w podeszłym wieku, w: O życiu. Aborcja – eutanazja – wojna, Wydawnictwo M, Kraków 2005, s. 264–265.

35 Por. P. Kieniewicz, Starość – czas trudny i owocny, „Pastores” 27 (2005) nr 2, s. 120.

36 Por. J. Dziedzic, Kościół wobec zagrożeń związanych z wykluczeniem, s. 120.

37 Por. R. Bieleń, Duszpasterstwo ludzi starszych ze szczególnym uwzględnieniem osób owdowiałych, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 29 (2011), s. 29.

38 Por. I. Celary, Troska duszpasterska wobec osób starszych w starzejącym się społeczeństwie polskim, „Teologiczne Studia Siedleckie” 17 (2020), s. 78.

przez głoszenie im słowa Bożego, sprawowanie sakramentów, posługę charytatywną, a także realizację zadań integracyjnych i społecznych³⁹. Duszpasterstwo ludzi starszych to ciągle ważny obszar troski pasterkiej Kościoła. W adhortacji *Christifideles laici* czytamy:

Rozległy obszar, w którym Kościół katolicki wniósł i nadal wnosi ważny i trwały wkład na rzecz ludzi starszych, to misja ewangelizacyjna oraz duszpasterstwo ludzi trzeciego i czwartego wieku⁴⁰.

Wiek emerytalny „otwiera przed ludźmi starszymi nowe możliwości kontynuowania przez nich pracy apostołskiej, którą winni oni odważnie podejmować, pokonując pokusy nostalgicznego zamykania się we wspomnieniach z przeszłości”⁴¹. Najważniejszym miejscem duszpasterstwa seniorów jest wspólnota parafialna. To przede wszystkim w niej ludzie starsi powinni czuć się jak u siebie i mieć możliwość spojrzenia na swoje potrzeby i doświadczenia z perspektywy Ewangelii⁴².

W starszym wieku często narastają w człowieku potrzeby religijne. Stąd też bardzo ważnym zadaniem Kościoła jest zaproszenie seniorów do pogłębienia życia duchowego poprzez intensywną modlitwę i pełną miłości służbę braciom⁴³. Udział w takich grupach daje możliwość zaangażowania osób starszych w działalność apostołską, wykorzystując przy tym ich życiową mądrość, doświadczenie i przywiązanie do tradycji. Ponadto taka aktywność wpisuje się w wysiłek ukazania starości jako ważnego i docenianego społecznie okresu życia człowieka. W ten sposób odpowiednio zorganizowane duszpasterstwo seniorów może wskazywać nowe możliwości twórczego zaangażowania ludzi w podeszłym wieku w życiu społecznym i w działalności Kościoła⁴⁴. Jest tu

39 Por. M. Ostrowski, W. Przygoda, *Seniorów duszpasterstwo*, w: *Leksykon teologii pastoralnej*, red. R. Kamiński, W. Przygoda, M. Fiałkowski, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006, s. 789.

40 Jan Paweł II, *Adhortacja apostołska Christifideles laici*, 48.

41 Jan Paweł II, *Adhortacja apostołska Christifideles laici*, 4.

42 Por. M. Ostrowski, W. Przygoda, *Seniorów duszpasterstwo*, s. 789.

43 Por. I. Celary, *Troska duszpasterska wobec osób starszych*, s. 78.

44 Por. I. Celary, *Ludzie starsi w Kościele*, w: *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005, s. 115–119; W. Przygoda, *Rodzina miejscem apostolatu ludzi w podeszłym wieku*, w: *Ro-*

miejsce choćby na większe zaangażowanie seniorów w miejscach kultu, ośrodkach pielgrzymkowych i poradniach, a także w miarę możliwości w pełnienie takich posług liturgicznych, jak: stałych diakonów, nadzwyczajnych szafarzy Komunii Świętej, akolitów, lektorów, animatorów nabożeństw⁴⁵.

Przy wielu parafiach działają kluby seniora. W takich grupach, prowadzonych zazwyczaj przez wolontariuszy parafialnych we współpracy z duszpasterzami, akcent kładzie się przede wszystkim na systematyczne spotkania we wspólnocie. Istotną rolę pełnią tu wykłady z zaproszonymi prelegentami, którymi mogą być duchowni, lekarze, specjaliści z różnych dziedzin życia. Ważne są także spotkania świąteczne, takie jak opłatek przed Bożym Narodzeniem, czy świąteczne wydarzenia przy okazji Wielkanocy⁴⁶. Ponadto można zaproponować członkom klubów seniora katechezy, spotkania z ciekawymi ludźmi lub przygotowane przez młodzież wieczornice z poezją religijną⁴⁷.

Dużą rolę formacyjno-edukacyjną odgrywają rozwijające się uniwersytety trzeciego wieku⁴⁸. Aktywność w nich seniorów potwierdza, że instytucje te mogą przeciwdziałać marginalizacji ludzi starszych, tworząc bezpieczne miejsca dla realizacji rozmaitych potrzeb tych osób⁴⁹. Wśród nich znajdują się również takie, które posiadają profil religijny. Przykładem jest uniwersytet trzeciego wieku o profilu teologiczno-pastoralnym działający przy Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie.

Formacja religijna słuchaczy jest tu uważana za jedno z podstawowych zadań. Realizowana jest przez dobór wykładów z zakresu teologii, Biblii i liturgiki oraz przez planowane dni skupienia i konferencje ascetyczne. Głównym punktem ważnych wydarzeń religijnych i okolicznościowych

dzina wobec współczesnych wyzwań społeczno-kulturowych, red. J. Gorbaniuk, B. Parysiewicz, Lublin, 2009, s. 210–211.

45 Por. W. Przygoda, *Starych duszpasterstwo*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 18, red. W. Przygoda, E. Gigilewicz, Lublin 2013, s. 868–870.

46 Por. P. Brudek, A. Ochman, T. Rehlis, R. Sadlak, *Duszpasterstwo osób starszych w aspekcie psychospołecznym*, s. 320–321, https://e.kul.pl/files/93237/public/artykuly_w_pracach_zbiorowych/brudek_ochman_rehlis_sadlak.pdf (15.12.2023).

47 Por. W. Przygoda, *Wyzwania duszpasterskie wobec osób w podeszłym wieku*, s. 89.

48 Por. J. Dziedzic, *Kościół wobec starości*, s. 106.

49 Por. B. Ziębińska, *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Uniwersytet Śląski, Katowice 2007, s. 318.

jest Eucharystia. Na kształtowanie religijnych postaw mają także wpływ organizowane pielgrzymki krajowe i zagraniczne⁵⁰.

Choć u osób starszych często praktyki religijne mają duże znaczenie, istotna jest również świadomość bycia potrzebnym dla wspólnoty. Dlatego też ważne jest stworzenie możliwości uczestnictwa w działaniach wolontariackich, czyli działaniach świadczonych bezpłatnie, dobrowolnie na rzecz innych, wykraczających poza więzi rodzinne, koleżeńskie, przyjacielskie. Wolontariat wpływa na podnoszenie jakości życia osób w starszym wieku⁵¹.

3.2. Pomoc osobom starszym i chorym wymagającym opieki

Kościół otacza szacunkiem ludzi ubogich i chorych oraz wspiera dzieła miłosierdzia i wzajemnej pomocy, mające na celu niesienie pomocy w różnych ludzkich potrzebach⁵². Misję tę Kościół realizuje przede wszystkim poprzez instytucję Caritas⁵³. W lokalnych społecznościach parafii, gminy, osiedla istotne jest tworzenie grup wsparcia oraz wolontariatu ukierunkowanego na pomoc ludziom starszym, a także zapewnianie domów pobytu dziennego dla seniorów⁵⁴. Troska o seniorów jest ważną częścią składową działalności charytatywnej⁵⁵.

Szczególą rolę odgrywa tu Caritas jako instytucja powołana z ramienia Kościoła, aby udzielać pomocy najuboższym i pokrzywdzonym przez życie. Przy parafiach działają również koła charytatywne, zajmujące się osobami starszymi, oraz prowadzone są jadłodajnie. Z ośrodkami pomocy społecznej współpracują duszpasterze. Pomoc osobom

50 Por. J. Dziedzic, Edukacja seniorów na uniwersytetach trzeciego wieku, w: Model kształcenia seniorów na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie, red. J. Dziedzic, Fundacja im. Świętej Królowej Jadwigi dla Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II, Kraków 2018, s. 30.

51 Por. J. Janik-Komar, Rola Kościoła w aktywizacji osób starszych, „Rocznik Andragogiczny” R. 2009, s. 317.

52 Sobór Watykański II, Dekret o apostołstwie świeckich *Apostolicam actuositatem*, 8.

53 Por. J. R. Błachnio, A. Błachnio, *Starość jako zadanie dla człowieka*, s. 60.

54 Por. W. Przygoda, *Wyzwania duszpasterskie wobec osób w podeszłym wieku*, s. 93.

55 Por. W. Mysłek, *Przeciw kulturze odrzucenia. Starość w katolickiej myśli i praktyce społecznej*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne” 3 (2017), s. 38.

starszym świadczą także zgromadzenia zakonne, które realizują w ten sposób swój charyzmat⁵⁶.

Kiedy mówi się o osobach starszych, należy pamiętać, że wśród nich jest również wiele osób chorych i cierpiących. Chory ma prawo do opieki religijnej⁵⁷. Chodzi tu o ewangelizowanie chorych poprzez pomoc w odkrywaniu zbawczego znaczenia cierpienia, celebrację sakramentów oraz dawanie świadectwa miłości poprzez służbę i tworzenie wspólnoty⁵⁸. Duszpasterstwo chorych ma pomóc w osobistym spotkaniu chorego z Jezusem Chrystusem, dlatego należy uświadomić chorym, że w sakramentach Kościoła dokonuje się szczególne spotkanie z osobowym Bogiem pod osłoną znaków⁵⁹. W sytuacji choroby i cierpienia najlepszym wsparciem takich osób jest wizyta w domu lub w szpitalu z posługą sakramentu namaszczenia chorych i słowem pocieszenia⁶⁰. Podstawą do nawiązania relacji międzypersonalnych z człowiekiem cierpiącym jest spotkanie się z nim na drodze jego cierpienia, bowiem człowiek „potrzebuje innego człowieka, wobec którego mógłby istnieć wraz z całą rozciągłością sytuacji egzystencjalnej”⁶¹.

Ważną rolę w przekazaniu prawdy o chrześcijańskim sensie cierpienia odgrywa wspólnota kościelna, a szczególnie kapelan. Mogą oni pomóc cierpiącym tak przeżywać chorobę, by posłużyła ona dla ich osobistego zbawienia. Dzięki tej posłudze chory może łatwiej przetrwać wewnętrzne próby podczas choroby, trwać w nadziei i pokoju, a nawet odnaleźć radość płynącą z wiary. Przekazana nauka Kościoła o cierpieniu może stać się dla niego znaczącym wsparciem. Chory zaczyna

56 Por. J. R. Błachnio, *Starość człowieka w myśli filozoficzno-społecznej*, „Exlibris. Biblioteka Gerontologii Społecznej” 9 (2015) nr 1, s. 83.

57 Por. J. Makselon, *Optymalny model poradnictwa psychologiczno-religijnego?*, w: J. Makselon, *Poradnictwo psychologiczno-religijne. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 2001, s. 59–69.

58 Por. Papińska Rada ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, *Karta Pracowników Służby Zdrowia*, 110, Watykan 1995.

59 Por. A. Olczyk, *Postannictwo Kościoła wobec chorych*, „Studia Gdańskie” 35 (2014), s. 86.

60 Por. A. Siemianowski, *Starość w perspektywie ostatecznej*, „Ethos” 47 (1999) nr 3, s. 104–105.

61 Por. L. Negri, *Odkupienie człowieka a odkupienie bólu*, „Communio” 2 (1989), s. 179.

dostrzegać, że jego życie ma sens. Poczucie użyteczności daje mu przekonanie o wartości zbawczej ofiarowanych cierpien⁶².

Posługa duszpasterska wobec chorych ma kilka wymiarów, z których najważniejszymi są: udzielenie sakramentu pojednania, namaszczenia chorych i Komunii Świętej. Stąd też w centrum posługi kapelana winno być sprawowanie Mszy Świętej, w której uobecnia się bezkrwawa ofiara męki i śmierci Jezusa Chrystusa⁶³. Według nauczania Kościoła sakrament chorych nie tylko przynosi odpuszczenie grzechów, ale także sprzyja powrotowi do zdrowia i pomaga choremu w odzyskaniu wewnętrznego pokoju (Jk 5, 14–15; KKK 1520). Warta upowszechnienia jest już w wielu parafiach praktyka wspólnotowego udzielania sakramentu chorych przy okazji misji i rekolekcji parafialnych⁶⁴.

Kościół troskę o chorych uważa za jeden z priorytetów. W adhortacji apostolskiej *Ecclesia in Europa* czytamy, że należy zabiegać z jednej strony o odpowiednie duszpasterstwo w różnych miejscach cierpienia, na przykład przez obecność w szpitalach kapelanów, członków stowarzyszeń wolontariatu, a z drugiej strony wspierać rodziny osób chorych. Ponadto trzeba odpowiednimi środkami duszpasterskimi wspierać personel medyczny i paramedyczny w trudnym powołaniu, jakim jest służba chorym⁶⁵.

Kapelan posługujący w szpitalu i hospicjum powinien towarzyszyć choremu na drodze jego cierpienia i u kresu życia, ponieważ „tajemnica losu ludzkiego ujawnia się najbardziej w obliczu śmierci” (KKK, 1006). Kapelan winien zachęcać pacjenta do takiego postępowania, aby nie zgubić nigdy z pola widzenia tego kresu, jakim jest Bóg, jedyne najwyższe Dobro⁶⁶. Szczególnie u schyłku życia człowiek pragnie poznać prawdę o tym, co go czeka. Wymownie wyraził to Jan Paweł II:

62 Por. J. Dziejic, *Spór o eutanazję*, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 2005, s. 101–102.

63 Por. A. Olczyk, *Posłannictwo Kościoła wobec chorych*, s. 86.

64 Por. W. Przygoda, *Wyzwania duszpasterskie wobec osób w podeszłym wieku*, s. 91–92.

65 Por. Jan Paweł II, *Adhortacja apostolska Ecclesia in Europa*, 88.

66 Por. Jan Paweł II, *Spotkanie z osobami starszymi w diecezji rzymskiej*, 20.12.1982, w: Jan Paweł II, *O cierpieniu. Wypowiedzi Ojca Świętego do chorych i pracowników służby zdrowia (1982–1984)*, t. 2, Wydawnictwo Sióstr Loretanek, Warszawa 1985, s. 75.

Człowiek wierzący wie, że jego życie jest w ręku Boga i godzi się przyjąć od Niego także śmierć. Człowiek nie jest panem śmierci, tak jak nie jest panem życia; w życiu i śmierci musi zawierzyć się całkowicie woli Najwyższego, zamysłowi Jego miłości⁶⁷.

Zakończenie

Do marginalizacji osób starszych mogą przyczynić się różne powody. Z pewnością wpływa na nią współczesna kultura, która preferuje młodość, a ta z kolei domaga się sprawności, aktywności, efektywności, zewnętrznej piękna. Tego seniorom często brakuje, dlatego są odsunięci na bok. Po przejściu na emeryturę osoby starsze tracą swój dawny status materialny, co ogranicza ich aktywność w życiu społecznym i kulturalnym.

Zmieniają się też uwarunkowania rodzinne. Kryzys rodziny i wynikające z niego problemy, na przykład brak rodzin wielopokoleniowych, sprawiają, że seniorzy mieszkają samotnie, są rzadko odwiedzani przez krewnych. Bywa również tak, że są umieszczani przez bliskich w instytucjach opiekuńczych. Na wykluczenie społeczne seniorów wpływa także utrata zdrowia i związanej z tym aktywności, witalności i atrakcyjności. Niekiedy człowiek starszy, poprzez swoje indywidualne podejście do starości, może sam wykluczyć się ze społeczeństwa.

W swoim nauczaniu Kościół wzywa do szacunku wobec osób starszych i przestrzega przed ich marginalizacją. Czyni to, ukazując absolutną wartość osoby ludzkiej w każdej bez wyjątku fazie życia. Człowiek od poczęcia aż do śmierci jest darem Boga, stworzonym na Jego obraz i podobieństwo. Godności osoby nie pomniejsza starzenie się człowieka, jego cierpienie i zbliżająca się śmierć.

W przeciwdziałaniu marginalizacji społecznej seniorów, którzy nadal są aktywni, mogą pomóc różne formy duszpasterstwa. Oprócz grup modlitewnych, klubów seniora, wolontariatu i uniwersytetów trzeciego wieku, osoby starsze mogą być zaangażowane w działalność apostolską. Dzięki temu mają szansę dzielić się swoją życiową mądrością,

67 Jan Paweł II, Encyklika o relacjach między wiarą a rozumem *Fides et ratio*, 46.

doświadczeniem, rozważą i przywiązaniem do tradycji, co może przyczynić się do zapobiegania izolacji seniorów.

W sytuacji choroby i cierpienia najlepszym wsparciem osób starszych jest wizyta w domu lub w szpitalu. Posługa duszpasterska wobec chorych ma kilka wymiarów, z których najważniejszymi są: udzielenie sakramentu pojednania, namaszczenia chorych i Komunii Świętej. Stąd też w centrum posługi kapelana winno być sprawowanie Mszy Świętej, w której uobecnia się bezkrwawa ofiara męki i śmierci Jezusa Chrystusa.

Niniejszy artykuł jest wezwaniem do duszpasterzy, aby aktywnie poszukiwali nowych sposobów przeciwdziałania marginalizacji osób starszych. Należy dążyć do szerszego włączenia seniorów aktywnych w różne wspólnoty parafialne, grupy modlitewne, kluby seniora, wolontariat czy uniwersytet trzeciego wieku. Nieodzowne jest także objęcie opieką duchową osób starszych doświadczających bólu i cierpienia oraz współpraca z lekarzami i instytucjami zajmującymi się wsparciem osób w podeszłym wieku.

Bibliografia

- Benedykt XVI, *Dziadkowie są cennym skarbem każdej rodziny*. Przemówienie do uczestników XVIII Zgromadzenia Plenarnego Papieskiej Rady ds. Rodziny, 05.04.2008, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/dziadkowie_05042008.html (28.10.2023).
- Bieleń R., *Duszpasterstwo ludzi starszych ze szczególnym uwzględnieniem osób owdowiałych*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 29 (2011), s. 21–34.
- Błachnio J. R., Błachnio A., *Starość jako zadanie dla człowieka – inspiracje w nauczaniu Jana Pawła II*, „Rozprawy Społeczne” 9 (2015) nr 4, s. 57–63.
- Błachnio J. R., *Starość człowieka w myśli filozoficzno-społecznej*, „Exlibris. Biblioteka Gerontologii Społecznej” 9 (2015) nr 1, s. 75–88.
- Brudek P., Ochman A., Rehlis T., Sadlak R., *Duszpasterstwo osób starszych w aspekcie psychospołecznym*, https://e.kul.pl/files/93237/public/artykul_w_pracach_zbiorowych/brudek_ochman_rehlis_sadlak.pdf (15.12.2023).
- Bryniewicz W., Balsa M., *Młodość wobec starości i starzenia*, „Hygeia Public Health” 52 (2017) nr 3, s. 203–208.

- Celary I., *Ludzie starsi w Kościele*, w: *Seniorzy w rodzinie, instytucji i społeczeństwie. Wybrane zagadnienia współczesnej gerontologii*, red. A. Fabiś, Sosnowiec 2005, s. 109–121.
- Celary I., *Troska duszpasterska wobec osób starszych w starzejącym się społeczeństwie polskim*, „Teologiczne Studia Siedleckie” 17 (2020), s. 67–90.
- Chabior A., Wawrzyniak J. K., *Marginalizacja i dyskryminacja osób w okresie późnej dorosłości*, w: A. Fabiś, J. K. Warzyniak, A. Chabior, *Ludzka starość. Wybrane zagadnienia gerontologii społecznej*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2015, s. 241–256.
- Czekanowski P., *Osamotnienie starych mieszkańców Gdańska – kwestie metodyczne oraz zaistniałe zróżnicowania*, w: *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, red. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2016, s. 213–227.
- Dziedzic J., *Edukacja seniorów na uniwersytetach trzeciego wieku*, w: *Model kształcenia seniorów na Uniwersytecie Papieskim Jana Pawła II w Krakowie*, red. J. Dziedzic, Kraków 2018, s. 25–31.
- Dziedzic J., *Kościół wobec starości. Perspektywa pastoralnoteologiczna*, „Polonia Sacra” 19 (2015) nr 1, s. 95–113.
- Dziedzic J., *Kościół wobec zagrożeń związanych z wykluczeniem przez starość*, „Polonia Sacra” 22 (2018) nr 4, s. 107–133.
- Dziedzic J., *Spór o eutanazję*, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 2005.
- Dziura M., *Starość w kulturze współczesnej*, w: *Inkluzja czy ekskluzja? Człowiek stary w społeczeństwie*, red.: M. Synowiec-Piłat, B. Kwiatkowska, K. Borysławski, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław 2015, s. 71–88.
- Franciszek, *Adhortacja apostolska Evangelii gaudium*.
- Franciszek, *Korzenie i pamięć społeczeństwa*. Przemówienie podczas audiencji dla członków włoskich organizacji seniorów, Watykan, 15.10.2016.
- Franciszek, *Ludzie starsi to my*, Audiencja generalna, 04.03.2015.
- Franciszek, *Ludzie starsi, dziadkowie to skarb!*, Domu świętej Marty, 21.11.2013, <https://www.deon.pl/religia/serwis-papieski/aktualnosci-papieskie/art,1133,papiez-ludzie-starsi-dziadkowie-to-skarb.html> (15.12.2023).
- Franciszek, *O wdzięczności wobec osób starszych*, 04.03.2015, <https://www.deon.pl/religia/serwis-papieski/aktualnosci-papieskie/art,2804,papiez-o-wdzieczności-wobec-osob-starszych.html> (15.12.2023).

- Franciszek, Spotkanie z dziadkami i osobami starszymi, 28.09.2014.
- Papież Franciszek potępił zaniedbywanie ludzi starszych, <http://www.opieka.senior.pl/84,0,Papiez-Franciszek-potepil-zaniedbywanie-ludzi-starszych,19970.html> (15.12.2023).
- Jan Paweł II Adhortacja apostolska *Ecclesia in Europa*.
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Christifideles laici*.
- Jan Paweł II, Encyklika o relacjach między wiarą a rozumem *Fides et ratio*.
- Jan Paweł II, Ludzie starsi w życiu społeczeństwa. List papieski do uczestników II Światowego Zgromadzenia poświęconego problemom starzenia się ludności, Watykan, 3.04.2002, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/ludzie_starsi_03042002 (20.11.2023).
- Jan Paweł II, O szacunek dla ludzi w podeszłym wieku, w: *O życiu. Aborcja – eutanazja – wojna*, Wydawnictwo M, Kraków 2005, s. 264–265.
- Jan Paweł II, Poparcie roli osób starszych w rodzinie i społeczeństwie. Przemówienie do członków Krajowej Federacji Handlu i Turystyki, Watykan, 29.04.1982, w: *Nauczanie papieskie*, t. 5/1, red. F. Kniotek, Pallottinum, Poznań 1993, s. 614.
- Jan Paweł II, Skierujmy nasze myśli ku najstarszym. Rozważanie przed modlitwą „Anioł Pański”, 31.12.1978, w: *Nauczanie papieskie*, t. 1, red. F. Kniotek, Pallottinum, Poznań–Warszawa 1987, s. 210–211.
- Jan Paweł II, Spotkanie z osobami starszymi w diecezji rzymskiej, 20.12.1982, w: Jan Paweł II, *O cierpieniu. Wypowiedzi Ojca Świętego do chorych i pracowników służby zdrowia (1982–1984)*, t. 2, Wydawnictwo Sióstr Loretańek, Warszawa 1985, s. 75.
- Jan Paweł II, Środki Przekazu Społecznego i problemy ludzi starszych. Orędzie na XVI Światowy Dzień Środków Przekazu Społecznego, Watykan, 10.05.1982, 1, w: Jan Paweł II, *O cierpieniu. Wypowiedzi Ojca Świętego do chorych i pracowników służby zdrowia (1982–1984)*, t. 2, red. M. Kloss, Wydawnictwo Ojców Franciszkanów, Niepokalanów 1988, s. 25.
- Jan Paweł II, Towarzyszyć choremu aż do końca. Przemówienie do uczestników konferencji Papieskiej Rady ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, Watykan, 12.11.2004, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/sl_zdrowia_12112004.html (15.12.2023).
- Jan Paweł II, Spotkanie z osobami Trzeciego Wieku w Walencji, 08.11.1982, w: Jan Paweł II, *O cierpieniu. Wypowiedzi Ojca Świętego do chorych i pra-*

- owników służby zdrowie (1982–1984), t. 2, red. M. Kloss, Wydawnictwo Ojców Franciszkanów, Niepokalanów 1988, s. 65.
- Janik-Komar J., Rola Kościoła w aktywizacji osób starszych, „Rocznik Andragogiczny” R. 2009, s. 310–319.
- Karwowska A. A., Człowiek wobec starości: wątki bioetyczne i filozoficzne, w: *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, red. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2016, s. 313–324.
- Kiciak vel Kicińska A., Człowiek w podeszłym wieku – bariery i ograniczenia, w: *Wybrane aspekty starości i starzenia się*, red. M. Świdorska, Wydawnictwo Społecznej Akademii Nauk, Łódź–Warszawa 2018, s. 53–68 (Publicystyka i Prace Studentów, 4).
- Kieniewicz P., *Starość – czas trudny i owocny*, „Pastores” 27 (2005) nr 2, s. 117–124.
- Kwaśniewski J., *Postrzeganie marginalizacji oraz strategii środków kontroli społecznej*, w: *Kontrola społeczna procesów marginalizacji*, red. J. Kwaśniewski, Interart, Warszawa 1997, s. 197–233.
- Lehr U., *Oblicza starości*, „Etnografia Polska” 47 (2003) z. 1–2, s. 71–102.
- Makselon J., *Optymalny model poradnictwa psychologiczno-religijnego?*, w: J. Makselon, *Poradnictwo psychologiczno-religijne. Teoria i praktyka*, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków 2001, s. 59–69.
- Molesztak A., *Wybrane poglądy Jana Pawła II o seniorach*, „Rozprawy Społeczne” 9 (2015) nr 4, s. 48–56.
- Mysiek W., *Przeciw kulturze odrzucenia. Starość w katolickiej myśli i praktyce społecznej*, „Warmińsko-Mazurski Kwartalnik Naukowy. Nauki Społeczne” 3 (2017), s. 33–51.
- Negri L., *Odkupienie człowieka a odkupienie bólu. Rozważania na temat Salvifici doloris*, „Communio” 9 (1989) nr 2, s. 37–42.
- Olczyk A., *Postannictwo Kościoła wobec chorych*, „Studia Gdańskie” 35 (2014), s. 77–92.
- Ostrowski M., Przygoda W., *Seniorów duszpasterstwo*, w: *Leksykon teologii pastoralnej*, red. R. Kamiński, W. Przygoda, M. Fiałkowski, Wydawnictwo KUL, Lublin 2006, s. 789.
- Papieska Rada ds. Duszpasterstwa Służby Zdrowia, *Karta Pracowników Służby Zdrowia*, Watykan 1995.

- Przygoda W., Rodzina miejscem apostołatu ludzi w podeszłym wieku, w: *Rodzina wobec współczesnych wyzwań społeczno-kulturowych*, red. J. Gorbaniuk, B. Parysiewicz, Lublin, 2009, s. 203–212.
- Przygoda W., *Starych duszpasterstwo*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 18, red. W. Przygoda, E. Gigilewicz, Lublin 2013, s. 868–870.
- Przygoda W., Wyzwania duszpasterskie wobec osób w podeszłym wieku, w: *Starość. Problem czy szansa? Refleksja pastoralnoteologiczna*, red. J. Dziejdzic, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II. Wydawnictwo Naukowe, Kraków 2015, s. 77–116.
- Rudnik A., Edukacja w starości—życzenie czy szansa na przeciwdziałanie marginalizacji osób starszych?, „*Pedagogika Społeczna*” 63 (2017) nr 1, s. 111–128.
- Siemianowski A., *Starość w perspektywie ostatecznej*, „*Ethos*” 47 (1999) nr 3, s. 97–106.
- Słabiak T., Rola aktywności osób starszych w przezwyciężaniu kryzysów starości—wybrane aspekty, „*Homo et Societas*” 6 (2021), s. 96–108.
- Sobór Watykański II, Dekret o apostołstwie świeckich *Apostolicam actuositatem*, Rzym 1965.
- Szafranek A., Śmierć społeczna osoby starszej i towarzyszące jej okoliczności, w: *Starość. Poznać, przeżyć, zrozumieć*, red. M. Halicka, J. Halicki, E. Kramkowska, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2016, s. 49–61.
- Uzar K., *Wychowanie w perspektywie starości. Personalistyczne podstawy geragogiki*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2011.
- XIV Zwyczajne Zgromadzenie Ogólne Synodu Biskupów, Relacja końcowa synodu biskupów dla Ojca Świętego Franciszka *Relatio finalis*, 24.10.2015.
- Zielińska-Więczkowska H., Kędziora-Kornatowska K., Kornatowski T., *Starość jako wyzwanie*, „*Gerontologia Polska*” 16 (2008) nr 3, s. 131–136.
- Ziębińska B., *Uniwersytety Trzeciego Wieku jako instytucje przeciwdziałające marginalizacji osób starszych*, Uniwersytet Śląski, Katowice 2007.